

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.22>**М. Л. Міхеева**аспірант кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПІДСТАВИ
СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ОСІБ,
ПОСТРАЖДАЛИХ ВНАСЛІДОК ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА**

Статтю присвячено проблемі особливостей проведення судової психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства. Зазначено, що домашнє насильство стає однією із найактуальніших соціальних проблем сучасної української сім'ї та охоплює різноманітні сфери взаємовідносин. Актуальність проблеми оптимізації змісту та форми і обґрунтованості експертних висновків судової психологічної експертизи відносно постраждалих від домашнього насильства зумовлюється необхідністю надійного забезпечення справедливості судових рішень.

Метою дослідження є визначення вихідних особливостей проведення судової психологічної експертизи осіб, постраждалих від домашнього насильства. Аналізуються особливості діяльності психолога експерта, що базуються на: визначенні домашнього насильства як явища зі складною поліетіологічною природою; виокремленні понять «сварка», «конфлікт», «насильство»; диференціації видів домашнього насильства; розумінні наближених та віддалених наслідків домашнього насильства; аналізі індивідуально-психологічних особливостей жертв насильства. Обґрунтовано вихідні позиції діяльності експерта щодо судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства на основі принципів, що взагалі визначають побудову психолого-діагностичного дослідження: методичного обмеження; взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів; необхідності-достатності; взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини зондування психічної реальності. Підкреслено необхідність реалізації системно-інтегративного та синергетичного підходів щодо підбору діагностичного інструментарію. Зазначено, що проблема проведення судової психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства пов'язана з широким комплексом завдань як психологічного, так і правового характеру. Виокремленні в результаті дослідження вихідні позиції експертної діяльності в контексті проблеми судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства можуть бути підставою для обґрунтування та реалізації відповідної експертної методики.

Ключові слова: домашнє насильство, судова психологічна експертиза, потерпілі, вихідних позицій експертної діяльності.

Постановка проблеми. Кризові явища сучасного суспільства детермінують посилення дисгармонії внутрішньо сімейних відносин, що негативно впливає на психологічний та емоційний стан кожного члена родини. Тому актуальною соціальною проблемою сучасної української сім'ї стає домашнє насильство, що набуває генералізованого характеру та охоплює різноманітні сфери взаємин. Необхідність гуманізації суспільного життя зумовлює вивчення різних аспектів проблеми домашнього насильства, особливостей психологічної ідентифікації кожної конкретної ситуації та вивчення її правових аспектів.

Закон України № 5294 «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає

домашнє насильство як «...діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь...» [1; 4].

У світлі вимог надійного забезпечення справедливості судових рішень, реалізації принципу

невідворотності покарання, орієнтації правосуддя на потреби постраждалої особи все більш актуальною стає проблема оптимізації змісту та форми і обґрунтованості експертних висновків судової психологічної експертизи відносно постраждалих від домашнього насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти проблеми домашнього насильства висвітлено у різних сферах і галузях сучасної психології та суміжних наук та представлено на рівні конкретних аспектів досліджуваної проблеми в працях, присвячених: походженню, природі та наслідкам сімейного насильства (Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочеміровська, Т. Сафонова, Е. Цимбал та інші); питанням емоційного, психологічного, фізичного, сексуального насильства в умовах сім'ї (М. Асанова, Н. Зінов'єва, І. Малкін-Пих, Н. Михайлова та інші); формам і методам роботи з дітьми, що пережили насильство (Г. Гіндін, М. Догадіна, О. Духова, Л. Пережогін, Є. Черепанова та інші); різним формам насильства щодо жінок (К. Ілікчієва, А. Колесова, Т. Матюшкова, Т. Шевчук); підходам та засобам запобігання насильству в сім'ї (Т. Проценко, О. Логвиненко, І. Багаденко та інші); класифікації та кваліфікації насильства у структурі кримінального права (Л. Гаухман, І. Давидович, К. Задоя, В. Іванова, Р. Левєртова, В. Навроцький, М. Панов, Л. Сердюк, В. Симонов, О. Храмцов, С. Шапченко, С. Яценко, Р. Шарапов та інші); правовим, соціальним, психологічним та медичним аспектам попередження насильства в сім'ї (В. Бондаровська, О. Кочеміровська, Г. Лактіонова, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та інші); проблемі відповідності законодавства України вимогам міжнародних правничих стандартів щодо кваліфікації та наслідків насильства в сім'ї (М. Хавронюк, Г. Христова, Х. Тручеро Куевас) тощо.

Зазначимо, що нині активізується висвітлення проблеми особливостей проведення судово-психологічної експертизи у кримінальних провадженнях, передбачених ст.126-1 КК України, в психологічній та юридичній періодиці [2]. Невирішеність питання в правовому просторі України та необхідність надійного забезпечення об'єктивного розгляду юридично значущих ситуацій підтверджує актуальність нашого дослідження.

Мета статті. Метою статті є визначення особливостей теоретико-методологічних та кримінально-процесуальних підстав проведення судово-психологічної експертизи осіб, постраждалих від домашнього насильства. Сформульована нами мета зумовлює такі завдання дослідження: 1) теоретичний аналіз методологічних та юридичних передумов судово-психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства; 2) виділення основних принципів психолого-діагностичного забезпечення судово-психологічної

експертизи щодо домашнього насильства та опис типології використовуваних у цьому випадку психодіагностичних методик.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає категорії осіб, які можуть бути признаними потерпілими в цій правовій ситуації: подружжя; колишнє подружжя; наречені; мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онука); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука) тощо [1]. Зазначимо, що за даними Мінсоцполітики України, у 2013–2019 роках серед тих, хто звертався до органів держави щодо насильства в сім'ї, 90% були жінки, 8,5–9% – чоловіки та 1–1,5% – діти.

Постраждалим у законодавчому полі визначається фізична особа, якій правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. З метою констатації (або відкидання) наявності шкоди, що нанесена психічною діяльністю, органи досудового розслідування призначають судово-психологічну експертизу, завданнями якої є встановлення психологічних чинників особистісних особливостей постраждалого, ступені залежності від іншої особи або певних життєвих обставин, маніпулювання вольовою діяльністю потерпілого.

Призначення органом досудового розслідування / судом судово-психологічної експертизи за фактом домашнього насильства мотивується тим, що особи, які постраждали від насильства, потребують аналізу таких психологічних характеристик, як індивідуально-психологічні особливості мотиваційного, інтелектуального, емоційно-вольового та поведінкового складників особистості. Діяльність психолога-експерта дозволяє визначити механізми та характер ступеню страждань потерпілого, наявність почуття страху, тривожності, деформацію самооцінки, залежність від правопорушника. Перелік питань, які вирішуються судовою експертизою, припускає аналіз психологічних аспектів ситуацій справи, особливостей її сприймання та оцінювання, відносин щодо кривдника та до самого себе; можливостей адаптації та стійкості до впливу стресових ситуацій.

Особливості проведення судово-психологічної експертизи стосовно постраждалих від домашнього насильства потребує використання науково обґрунтованих методів і засобів дослідження об'єкта судової експертизи, рішення експертного завдання в пропонованій експертній ситуації [3].

Психолого-методичне забезпечення експертної діяльності базується на визначенні домашнього насильства як явища зі складною поліетіологічною природою; виокремленні понять «сварка» (гостра суперечка, що супроводжується взаємними докорами, образами; стан, період взаємної ворожнечі, що виникає внаслідок такої суперечки; порушення дружніх взаємин), «конфлікт» (зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження і крайнє загострення суперечностей, що призводить до активних дій, ускладнень, боротьби, що супроводжуються складними колізіями; особливий вид взаємодії, в основі якого лежать протилежні і несумісні цілі, інтереси, типи поведінки людей та соціальних груп, які супроводжуються негативними психологічними проявами; це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій (потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, планів тощо) у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних взаємодіях та міжособистісних стосунках індивідів чи груп людей), «насильство» (навмисне застосування фізичної сили або влади, здійснене або у вигляді загрози, направлене проти себе, проти іншої особи, групи осіб або спільноти, результатом якого є (або є висока вірогідність цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збиток); диференціації видів домашнього насильства: економічне насильство (форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру); психологічне насильство (форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи); сексуальне насильство (форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності);

фізичне насильство (форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру); розумінні наближених та віддалених наслідків домашнього насильства: наближених (синці, травми, переломи, ушкодження внутрішніх органів – печінка, нирки, селезінка тощо; погіршення функцій будь-якого органу; блювота, головні болі, втрата свідомості (струс мозку); крововиливи в очні яблука; гострі психічні порушення збудження, прагнення кудись бігти, ховатися; глибока загальмованість, зовнішня байдужість; страх, тривога, гнів; розвиток важкої депресії з почуттям власної ущербності, неповноцінності; смерть внаслідок вбивства та/або спроби суїциду); віддалені (порушення фізичного і психічного стану та/або розвитку дитини; соматичні захворювання (дихальної системи, нервової системи, порушення обміну речовин); аналізі індивідуально-психологічних особливостей жертв насильства: пасивно-споглядальна позиція, почуття страху, тривожність, терплячість, що доходить до жертвовності, ригідність установок, низька самооцінка, невпевненість у собі, невірноваженість, підвищена емоційність, вразливість, агресивність, схильність до стереотипної поведінки, виражені акцентуації характеру (депресивна, тривожна, демонстративна), низький рівень самоусвідомлення, виражений мазохістичний компонент, невисокий освітній та культурний рівень, амбівалентність, порушення статево-рольової ідентифікації тощо.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що діяльність експерта щодо судової психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства повинна спиратися на основні принципи, що взагалі визначають зміст та структуру психолого-діагностичного дослідження [5, с. 13–19, 7, с. 321]:

1. Принцип методичного обмеження передбачає, що розроблений у рамках однієї теоретичної концепції метод не може бути повною мірою використаний для об'єктивізації тієї сторони об'єкту, яка висвітлена іншою теорією.

2. Принцип взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів передбачає, що будь-яка методика має більш широкі можливості зондування, крім її прямої цільової спрямованості.

3. Принцип необхідності-достатності полягає в тому, що набір і кількість діагностичних процедур повинні бути мінімально необхідними і в той же час цілком достатніми для об'єктивного вивчення психічної реальності. Більшість психологічних

методик дозволяє отримати більш широкий спектр даних за рахунок додаткових можливостей методики. Психологу-експерту необхідно так побудувати діагностичний алгоритм, щоб, використовуючи основну спрямованість і додаткові можливості методик, скласти на основі діагностичного алгоритму необхідний набір інструментальних засобів і технік, що дозволяють економічно та досить надійно провести дослідження.

4. Принцип взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини зондування психічної реальності передбачає, що кожна конкретна методика досліджує те, на що вона спрямована, лише на певному рівні.

Загальновідомо, що засадою щодо експертних висновків і верифікації експертної гіпотези є матеріали кримінальної справи, в яких відображено зовнішній фактологічний бік юридично значущої події; ретроспективна реконструкція психологічних обставин, що передували та супроводжували акт домашнього насильства; експериментальне дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості постраждалого з використанням методик у контексті завдань судової психологічної експертизи.

Найбільш поширеною типологією діагностичних методик є умовна диференціація їх на три основні групи [6, с. 271]: описові – спостереження, бесіди, анкетування, опитування, інтерв'ю, аналіз результатів діяльності, контент-аналіз; оціночно-вимірювальні, що дозволяють отримувати відносно точні кількісні та якісні характеристики досліджуваних психологічних властивостей: проєктні, процесуальні, критеріально-орієнтовані тести, тести станів і властивостей тощо; пояснювальні, до яких відносять метод експериментального дослідження, якісний і кількісний аналіз результатів і емпіричних даних.

Вважаємо, що забезпечення об'єктивності та обґрунтованості судово-психологічної експертизи та формулювання експертних висновків можливо на основі реалізації системно-інтегративного та синергетичного підходів щодо підбору діагностичного інструментарію.

Висновки і пропозиції. Підводячи підсумки проведеного нами дослідження, зауважимо, що проблема проведення судово-психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства пов'язана з широким комплексом завдань як психологічного, так і правового характеру. Крім того, нами встановлено, що: 1) проблема судово-психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства знаходиться на початковому етапі теоретичного вивчення та практичного впровадження в сучасну судово-експертну діяльність; 2) виділені та описані нами вихідні позиції експертної діяльності в контексті проблеми проведення судово-психологічної експер-

тизи постраждалих від домашнього насильства є підставою для визначення психолого-юридичної феноменології дослідження; 3) основними принципами, що визначають зміст та структуру психолого-діагностичного дослідження осіб постраждалих внаслідок домашнього насильства, є принцип методичного обмеження, принцип взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів, принцип необхідності-достатності, принцип взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини зондування психічної реальності; 4) психолого-діагностичний інструментарій, що найчастіше використовується в процесі судово-психологічної експертизи осіб, постраждалих внаслідок домашнього насильства, можна умовно розподілити на описовий, оціночно-вимірювальний та пояснювальний. Здійснене дослідження не вичерпує психологічної суті окресленої проблеми, надалі перспективними вбачаються проектування, емпірична перевірка та впровадження системи психолого-корекційної роботи із постраждалими внаслідок домашнього насильства.

Література:

1. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 (зі змінами від 2018, № 5). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.
2. Кримінальний кодекс України (*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст.131) зі змінами № 418-IX від 20.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 зі змінами № 563/5 від 22.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
4. Про судову експертизу: Закон України від 01.01.2020 № 4038-XII (*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 28, ст.232), URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
5. Бондарь М.Е. О понятии «экспертная методика». Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. научн.-метод. сб. Киев, 1990. Вып. 40.
6. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 528 с.
7. Рубинштейн С.Я. Экспериментальные методики патопсихологии. Москва: ЭКСМО-Пресс, 1999. 448 с.
8. Шукліна Н.Г., Стефанів Н.С., Левченко К.Б. Особливості розгляду справ, пов'язаних із домашнім насильством: навчальний курс для суддів. Київ, 2018. 300 с.

Mikheieva M. L. Theoretical and methodological and criminal procedural grounds for forensic psychological examination of victims of domestic violence

The article is devoted to the problem of peculiarities of forensic psychological examination of victims of domestic violence. It is noted that domestic violence is becoming one of the most pressing social problems of the modern Ukrainian family and covers various spheres of relationships. The urgency of the problem of optimizing the content and form and validity of expert findings of forensic psychological examination in relation to victims of domestic violence is necessitated by the need for reliable ensuring the fairness of court decisions.

The purpose of the article is to determine the initial features of forensic psychological examination of persons affected by domestic violence.

The peculiarities of the activity of the expert psychologist are analyzed, based on: the definition of domestic violence as a phenomenon with complex polyetiological nature; isolation of the concepts of "quarrel", "conflict", "violence"; differentiation of types of domestic violence; understanding of the imminent and distant effects of domestic violence; analysis of individual-psychological features of victims of violence. The initial positions of the expert's activity on forensic psychological examination of victims of domestic violence are grounded on the basis of the principles that generally determine the construction of psychodiagnostic research: methodological limitations; mutual verification and comparison of the results obtained; need-sufficiency; the interconnection of diagnostic tools and the depth of mental reality probing. The necessity to implement system-integrative and synergetic approaches for the selection of diagnostic tools is emphasized. It is noted that the problem of forensic psychological examination of victims of domestic violence is connected with a wide range of tasks, both psychological and legal.

The initial points of expertise in the study in the context of the problem of forensic psychological examination of victims of domestic violence may be the basis for substantiation and implementation of appropriate expert methodology.

Key words: *domestic violence, forensic psychological examination, victims, initial positions of expert activity.*